

УДК 27-187-287“16”

Турчина Т. В.,

аспірант,

Національний університет “Києво-Могилянська академія” (Київ)

tania.turchina@gmail.com

МАНДРИ ДУШІ: ЗЕМНИЙ І ПОТОЙБІЧНИЙ СВІТ У ПРОПОВІДЯХ КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА СТАВРОВЕЦЬКОГО

Анотація

На матеріалі проповідей зі збірника “Євангеліє учительне” (1619) розкриваються погляди Кирила Транквіліона Ставровецького на земний і потойбічний шлях людської душі. Гіпотеза “мандрів душі” ґрунтується на смисловій єдності земного, реального, і божественного, невидимого, світів у християнській есхатології. Земний шлях сповнений страждань: його проповідник змальовує через образи зруйнованого Єрихону і Вавилону, а також життя як бурхливого моря, де панують страх і стогнання. Посмертна дорога – амбівалентна: у ній і радість праведників від єднання з Богом в Небесному Єрусалимі, і пекельні муки грішників в картинах Страшного Суду.

Ключові слова: проповідь, Бароко, мандри, душа.

Summary

Sermons of “The Didactic Gospel” (1619) by Kyryl Tranquillion Stavrovetsky reveal believes of terrain and ulterior way of a human soul. The hypothesis of the “soul wonders” is based on semantic unity of terrain, real, and divine, invisible, worlds in Christian eschatology. Life on earth is full of suffer: preacher depicts it through images of destroyed Jericho and Babylon, and life as a sea in storm, where fear and sighs are all around. Post-mortem life of the soul is ambivalent: saints enjoy the union with God in the Heaven Jerusalem, but sinners suffer on the Last Judgement.

Key words: homily, Baroque, wonders, soul.

Людське життя часто стає матеріалом для проповідей. За доби Бароко воно розуміється, як стрімкий шлях від народження до смерті, тобто як подорож, зразком для якого є життя Христа. Євангельська традиція сповнена згадками про мандри: це і метафізичний шлях до спасіння, і цілком матеріальна Via Dolorosa – скорбна путь Спасителя на Голгофу. У християнстві йдеться про єдність фізики і метафізики: земний, видимий світ, є таким же реальним, як світ божественний, себто невидимий. Така позиція дає можливість припустити, що на матеріалі проповідей Кирила Транквіліона Ставровецького можна простежити шлях душі за життя і після смерті. Ця студія важлива для розуміння світоглядних засад барокового автора.

Дослідженню світогляду Кирила Транквіліона Ставровецького присвячені праці багатьох українських учених. Найпершою і найбільш повною у розробці цієї проблеми постає монографія С. Маслова [9], де автор в окремому розділі розкриває ставлення проповідника до науки і знання, погляди на природу і людину, а також на есхатологію. На формування поглядів Ставровецького вплинули твори Діонісія

Ареопажита, Василя Великого, Козьми Індикоплова, Іоана Дамаскина [9, 138], тобто світоглядні концепції отця Кирила далекі від природничих роздумів Коперника, Кеплера, Галілея, Бекона і Декарта, що були його сучасниками. За висновком С. Маслова, на проповідника вплинула середньовічна перекладна література. Натомість Л. Пилявець знаходить і гуманістичні тенденції у поглядах Ставровецького на людину та світ [12]. Дослідник переглядає систему природничих і філософських знань проповідника з позицій гідності людини, що було засадничим для епохи Відродження. На підставі закладених у тексти проповідника ідей свободи, рівності, високої оцінки людини і її місії у світі автор робить висновок про виняткову суголосність ідей проповідника загальному дискурсу європейської філософії початку XVII ст. Частково філософських поглядів Ставровецького торкаються Р. Голик [4], Б. Криса [7; 8], Б. Мелих [10], Д. Сироїд [13], Т. Трофименко [14].

Висвітлюючи світоглядні проблеми творчості отця Кирила, згадані автори переважно звертаються до “Зерцала богословія” чи “Перла многоцінного”.

Проповіді, що входять до “Євангелія учительного” (1619 р.) Кирила Транквіліона Ставровецького, окрім традиційних повчальних мотивів, містять описи земного і потойбічного світу, через який мандрує людська душа, щоб остаточно поєднатися з Богом у Царстві Небесному. Власне людське життя чітко поділене на земний шлях і посмертне буття, що є тимчасовим перед Страшним Судом, який остаточно розділить душі на грішні і праведні і визначить їхнє пристанище – або “геєна огненна”, або “небесний Єрусалим”. Тобто душа людини постійно перебуває в русі – від народження до смерті і далі до останнього Суду, на який “іде Господь зо Своїми десятками тисяч святих” [Юд. 1:14]. Відповідно мета дослідження полягає в тому, щоб визначити складники топосу духовної дороги і духовних мандрів у проповідях отця Кирила.

Учення про душу своїм корінням сягає Античності: це і самодостатня платонівська духовна субстанція, і аристотелівська душа – форма для тіла. У Плотіна, душа – посередник між безтілесним світом, якому вона належить, і світом чуттєвим, який вона творить [2, 31]. Така концепція стає основоположною для апостола Павла, а відповідно для християнства: безсмертна і нематеріальна душа, вміщена у смертне і матеріальне тіло, на землі набуває досвіду перед входженням у справжнє життя – у долученні до Бога.

У юдейській традиції немає систематичного вчення щодо віри в життя після смерті [5, 84]. Цікаво, що в Старому Завіті “людська душа” іноді розглядається як синонім людини, тобто її тіла. І відповідно, вмирає тіло – вмирає душа (“Душа, що грішить, вона помре” [Єз. 18:4]; “вийде дух його і він до своєї землі повертається, того дня його задуми гинуть!” [Пс. 145:4]). Староєврейське “шеол” у буквальному перекладі значить

“місце померлих”, “могила”, “яма”. І навіть у Євангеліях безсмертність душі не є таким уже незаперечним фактом: дослідники доводять, що три згадки у синоптиків є заслугою радше перекладачів і переписувачів, як реальних творців тексту [11, 24-31]: “І не лякайтеся тих, хто тіло вбиває, а душі вбити не може; але бійтеся більше того, хто може й душу, і тіло вам занести в геєнні” [Мт. 10:28], (Див. також Лк. 16:19-26, Лк. 23:43).

Творцем вчення про вічність душі і розподілу душ до Страшного суду вважають апостола Павла [11, 26]. У другому посланні до Коринтян він чітко розділяє тіло і душу: “ми ж відважні, і бажаємо краще покинути дім тіла й мати дім у Господа” [2 Кор. 5:8]. Також у його посланнях, зокрема до Римлян, розгортається вчення про безсмертну душу. Павло говорить, що разом з Христом людство отримало спасіння від смерті, тобто вічне життя для душі, чого не було в Старому Завіті. Через власну смерть і воскресіння Спаситель засвідчив, що кожен, хто вірує в нього, має надію на воскресіння: “А коли живе в вас Дух Того, Хто воскресив Ісуса з мертвих, то Той, хто підняв Христа з мертвих, оживить і смертельні тіла ваші через Свого Духа, що живе в вас” [Рим. 8:11].

Звісно, бароковий проповідник засвоює ці вчення уже в готовому вигляді: для нього не йдеться про смертність душі. Свої візії Страшного Суду він будує на основі канонічного тексту, проте нам важливо бачити еволюцію цих поглядів. Як слушно зазначає Р. Голик, аналізуючи мислення Кирила Транквіліона Ставровецького, “думка письменника постійно рухається між “буквою” та “духом”, “тілом і душею” [4, 135]. Причина такої розмитості поглядів полягає в тому, що образне мислення проповідника стирає межі між трьома основоположними ще за часів Середньовіччя способами тлумачення тексту – буквальним, алегоричним і анагогічним. Тому не дивно, що “Євангеліє учительне”, що за логікою тодішньої релігійної літератури мало бути інтерпретацією Біблії, зіпертою на трактати авторитетних теологів, натомість виявилось досить вільним текстом, певною “системою, елементи якого мали дуже різне походження” [9, 138].

Душу, на думку Ставровецького, мають і люди, і тварини. Проте якщо у тварин вона помирає разом з тілом [6, ч. 1, арк. 26 зв.], то в людини вона – безсмертна і вільна. Таким чином, людина виокремлюється з усього світу Божих творінь: “адже творіння через одне слово постало, а людина – рукою Божою й подувом”. Людина, за визначенням проповідника, “съставом своим имѣет причастіє до всеякого створеня”: плоттю – до землі, кров’ю – до води, диханням – до повітря, теплотою – до вогню [6, ч. 1, арк. 161]. Не дарма її означають як другий малий світ: “от пупа” до голови – небо (і як на небі сонце і місяць, грім і вітер, так в голові – очі, голос і дихання), а нижня частина подібна землі, бо має властивість народжувати [6, ч. 1, арк. 161]. Очевидним є перегук тексту Ставровецького з апокрифами про створення людини.

Зокрема в опублікованому І. Франком рукописі отця Теодора з Дубовець читаємо: “В шостий день рече Бог: сътворим человека по образу своемя й по подобію... Тъло от земль, от моря кровь, от солнца очи, от камене кости, от облака мысль, от вѣтра дух, от свѣта разум” [15, 7]. Наділена розумною душею, людина дивовижним чином поєднує в собі дух і плоть, добро і зло, божественне й тваринне. Душа створена для слави Божої, а тіло – для смирення, бо охороняє душу від гордості за своє “высоке уроженя” і дає можливість творити добро: “тълом могу постити, молитися, плакати за грѣхи, милостыню подавати, колена покланяти пред маистатом Божиим, чого нагая душа кромѣ тѣла справити не может” [6, ч. 2, арк. 164]. Вічна боротьба тіла і душі набуває контрастних рис у Ставровецького: коли людина звернена до Бога, вона – велика і безсмертна, а коли переможена тілом, звернена до світу, тоді – смертна і успадковує тьму і вогонь [6, ч. 2, арк. 168].

Душа народжується і живе у світі, який, за визначенням проповідника, трьохвидний: перший – невидимий, дім родів ангельських і духів світловидних, другий світ – видимий, складається з неба і землі і всього, що перебуває в ньому, третій же лежить у майбутньому віці, що належить праведникам, бо там захована радість життя вічного. Якщо перший ангельський світ доступний людині лише для споглядання, то в другому вона діє і мандрує. Її шлях лінійний, навіть векторний, спрямований до третього світу. Як любить часто підкреслювати проповідник: від життя до смерті, від смерті – до життя вічного.

Земний світ для отця Кирила – плинний, часовий (конечний) і старий. Проповідник описує його через образ зруйнованого Єрихону (див. “Повчання друге у неділю М’ясопусну”) і Вавилону – граду нечестя, лігва зміїного, що є домівкою Великої блудниці і блудного сина, який пасе свиней, тобто гріховні помисли (див. “Повчання в неділю про блудного сина”). Натомість небесне – нетлінне і вічно нове, бо це – дім нерукотвоний і звідти очікується прихід Ісуса, Спасителя і “небесного мандрівника”. Антитезою Вавилону і Єрихону постає Небесний Єрусалим – місто вічної слави Божої.

Слово “мандрівник” щодо Христа вжито не випадково. Зокрема, у “Повчанні у Лазареву суботу” Ставровецький говорить про земне Життя Сина Божого як мандрівку: з надр Отчих у лоно чистої Діви Марії, з неба на землю, з Вифлеєму до Єгипту і знову в Назарет, з Назарету в Єрусалим, і звідти до Витанії. Слід зауважити, що мандрівником називає Ісуса Христа Йосип Аримафейський, коли звертається до Пилата з проханням видати йому тіло мертвого для поховання: “Дай же мнѣ тѣло Ісуса-странного, иже не имѣ на земли, где подклонити главы своей” [6, ч. 1, арк. 141 зв.]. Таке зауваження важливе для визначення земного життя Ісуса як ідеалу, на який орієнтується проповідник у своїх казаннях. Адже образ зразкового християнина важливий для реконструкції поглядів Ставровецького на

земний шлях людини. Як зазначає В. Адріанова-Перетц, від інших жанрів церковної літератури, які також мають виховну функцію, проповідь відрізняється тим, що в ній детально аналізується “суще”, аби підвести слухача до необхідності реалізовувати в житті “зразкове” [1, 46].

З цим тісно пов'язаний образ “життя як моря”, що його Ставровецький запозичує з Євангелія (див. Мт. 13:47). У “Повчанні на неділю другу по всіх святих”, проповідник говорить: “истиннѣ бо вѣк сей подобен єсть морю, всегда бо єсть зѣло невѣрен, єгда ратуєт; тогда навѣтуєт” [6, ч. 1, арк. 212]. Отець Кирило змальовує цей образ, доповнюючи його еклезіастівськими характеристиками: “Поистиннѣ вѣк сей невѣрен яко море всегда бо в нем превротность и премѣна: всегда страх и стогнаня, и от збытка и лакомства гомѣты скидає, бѣсится и лѣиит нечистотами, и от убійства играет кривавыми волнами” [6, ч. 1, арк. 212]. Пізніше, у “Повчанні на пам'ять святих отців єрархів, пастирів і учителів вселенських”, що входить до другої частини “Євангелія учительного”, проповідник скаже про світ як “темный падол вѣка” [6, ч. 1, арк. 92]. Життя земне сповнене страждань. Автор неодноразово підкреслює: “і до неба путь тѣсный, стязаніє страшное, на обѣ странѣ завѣшений вѣки без конца, время покаанію нѣсть ктому, судія неумолима” [6, ч. 2, арк. 173].

На типологічному рівні образ життя як моря подібний до Платонівської печери – у ньому люди змушені спостерігати за тінями на стінах (чи у дзеркалі води, як у християнського автора), мають чекати майбутнього просвітлення. У Платона – виходу з печери, тобто за рамки суто чуттєвого сприйняття, а в Ставровецького – за межі життя – у смерть.

Формою переходу до життя вічного є смерть. В останньому повчанні другої частини книжки “На переставлення вірного чоловіка, надгробне життя дуже душекорисне” Ставровецький з подробицями описує смерть грішника і праведника. І якщо грішник помирає зі страхом великим і скорботою за втіхами цього світу, то праведник відходить до Вишнього Сіону “добрым концем, и веселою душею” [6, ч. 2, арк. 174]. Автор не може однозначно сказати, що діється після смерті з такою душею. Він лише підкреслює, що до Страшного Суду вона нікуди не зникає, бо “душа єсть образ Божій, безсмертна существом и вѣчна, и с тѣлом не погыбаєт яко безсловесных звѣров”. Вона все знає і розуміє і після смерті не втратить своїх властивостей: “не инаа єсть без тѣла, а инаа в тѣлѣ, но тааж, суцаа и кромѣ тѣла”. Розлучившись з тілом, душа мандрує до краю, про який нічого не відомо, де інші закони, і царює ніщо, де бути бідним краще, ніж багатим, нерозумним, ніж премудрим, де немає сміху, а лише – страх і трепет, де людська краса перестає бути красою, де батьки не піклуються про дітей, де не місце для каяття [6, ч. 1, арк. 206 зв.]. Але поруч з таким оригінальним рішенням питання посмертного буття душі у

проповідника знаходимо досить традиційне твердження: після смерті душі праведників потрапляють у вишні пресвітлі місця, а грішники відправляються у пекло, де ще до Страшного Суду терплять жахливі муки [6, ч. 1, арк. 227; ч. 2, арк. 173-174]. На типологічному рівні такий розподіл подібний до античного грецького гадесу.

Також Ставровецький говорить про людину як подорожнього: “да познаєт человек яко странник єсть в миръ сем, не имамаы бо здесь града; но грядущаго да взыскуем” [6, ч. 2, арк. 175].

Якщо звернутися до першоджерела текстів Ставровецького, тобто Біблії, то життя там часто називається шляхом (“Від Господа кроки людини, а людина як вона зрозуміє дорогу свою?” (Пр. 20:24); “Бож перед очима Господніми всі дороги людини, і стежки її всі Він рівняє...” (Пр. 5:21); смерть також є дорогою (“бо почислені роки минуть, і піду я дорогою, та й не вернусь”... (Йв. 16:22)). Через метафору шляху розкриваються діяння Господа: “Бо наскільки небо вище за землю, настільки вищі дороги Мої за ваші дороги, а думки Мої за ваші думки” (Іс. 55:9); “Господь справедливий на кожній дорозі Своїй, і милостивий у всіх Своїх учинках”... (Пс. 144:17). І саме християнство – це дорога, шлях до спасіння: “Він був навчений дороги Господньої, і, палаючи духом, промовляв і про Господа пильно навчав, знаючи тільки Іванове хрищення” (Дії 18:25); “Вона йшла слідкома за Павлом та за нами, і кричала, говорячи: Оці люди це раби Всевишнього Бога, що вам провіщають дорогу спасіння!” (Дії 16:17).

Ймовірно, вузька дорога до неба походить з відомої сентеції про “торовану путь” для праведників з пророцтва Ісайї: “І буде там бита дорога та путь, і будуть її називати: дорога свята, не ходитиме нею нечистий, і вона буде належати народові його; не заблудить також нерозумний, як буде тією дорогою йти” (Іс. 35:8).

Потойбічний світ і Страшний Суд зображені в проповіді на неділю М'ясопусну. Через образи великих стаждань і пекельних мук у всій повноті розкривається один із важливих аспектів християнської есхатології – зображення Останнього Суду. Для цього Ставровецький компілює багато біблійних фрагментів. Зокрема, картину руйнування світу запозичує з шостого розділу Об'явлення Івана Богослова. Отець Кирило радше переказує, а не цитує, останню книгу Біблії: “Тогда земля потрясется из дна своего, таковым колѣбаніем, яко колѣблет вихор тростиною, и от сего рассыплются вся горы и холмы; тогда и море начнет врѣти яко коноб, и страшно шумѣти... Тогда и небо поколѣблется и измѣнит свою доброту, в тои час солнце затумиться, и луна не дасть свѣта своего, и звѣзы с небесе начнут пасти на землю, яко листіе от древа в время бурь зълной. И свиється небо яко свиток. И змѣнится тогда вся твар, ибо яко имѣет початок: так и

конец будут имѣти”¹. Також для проповідника важливі книги пророків – у його арсеналі цитати з Ісайї, Єзекиїля, Йоїла, Осії, Єремії: їхнім авторитетом він послуговується для початку першої частини проповіді про кінець світу і другий прихід Христа – “Нинѣ в ужасѣ моем с пророком реку” [6, ч. 1, арк. 14]. Після руйнувань і оновлення небесних світил Ісус Христос своєю владою воскресить увесь рід людський і вкладе невидимі душі у відновлені тіла. І лише тоді на Суд збереться все воїнство небесне, шестикрилі серафими і багатокі херувими, які стануть довкола престолу слави Господньої.

Кирило Транквіліон Ставровецький розкриває тему кінця світу не лише, інтерпретуючи останню книгу Біблії. Наприклад, у “Повчанні на десяту неділю”, основою якого є притча про сіяча і кукіль, проповідник говорить про жнива як кінець цього віку. Тлумачення символіки оповіді побудоване у формі запитання-відповіді: “Что же есть время жатвы, аще внимаем удов познати можем: сам Господь Бог възвѣчти учеником своим, внега въпрашаху его наединѣ о притчи плевел; тогда им ясне отповѣдь себе судю, и владику всѣх видимых, и невидимых: и съятеля. Егда рек, съяй доброе съмя, Син Человеческій есть: село же есть мир сей; доброе съмя сынове Царства Божіа; плевелы сынове лукавого, и геєнскіи наслѣдници; враг же съятель плевелу діавол есть. Жатва есть скончаніе вѣку сего; жатель ангелы суть” [6, ч. 1, арк. 255 зв.]. До куколю, який спалюють після жнив, отець Кирило зараховує усіх еретиків і беззаконників, язичників і грішників. Вони не лише будуть горіти у пеклі, а й навіки втратять Царство Небесне.

Отже, земне і небесне, реальне і потойбічне у проповідях Кирила Транквіліона Ставровецького складають нерозривну єдність і у бінарних опозиціях (тіло – душа, рай – пекло, Єрихон – Небесний Єрусалим) розкривають усю неповторність барокового світогляду автора, сповненого протиріч і пастирської опіки за кожного, хто читає його твори. Подальше дослідження походження і функціонування шляху людської душі буде пов’язане з середньовічною екзегетикою і бароковою символікою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адрианова-Перетц В.П. Человек в учительной литературе древней Руси // Труды отдела древнерусской литературы. – Л., 1972. – Т. XXVII. – С. 3-68.
2. Бардина Н. В. Античная матрица нашей души / Н.В. Бардина. – Одесса : Астропринт, 2009. – 287 с.

¹ Пор.: “І коли шосту печатку розкрив, я поглянув, і ось сталося велике трясіння землі, і сонце зчорніло, як міх волосяний, і весь місяць зробився, як кров... І на землю попадали зорі небесні, як фіґове дерево ронить свої недозрілі плоди, коли потрясе сильний вітер... І небо сховалося, згорнувшись, немов той сувій пергамену, і кожна гора, і кожен острів порушилися з своїх місць...” [Об. 6:12-14].

3. Біблія. Старий та Новий заповіт. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту : із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена / United Bible Societies, Ukrainian Bible. – [Б. м.] : Ukrainian Bible, 1992.

4. Голик Р. Тіло, душа і поділений світ: стереотипи раннього бароко у творчості Мелетія Смотрицького та Кирила Транквіліона Ставровецького / Р. Голик // Біля джерел українського бароко : [збірник наукових праць / редкол. : Ярослав Гарасим, Микола Ільницький, Богдана Криса [та ін.] ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Катедра укр. л-ри ім. акад. М. Возняка. – Львів : Свічадо, 2010. – С. 134–163.

5. Енджел М. Життя після смерті. Юдейський погляд // Юдео-християнський діалог. Словник-довідник. За ред. Леона Кленицького та Джефрі Вайгодена. – К. : ДУХ і ЛІТЕРА, 2015. – 296 с.

6. Кирило Транквіліон Ставровецький. Євангеліє учителное, албо казання на неділя през рок и на празники господскіє и нарочитым святым угодником божиім / Кирило Транквіліон Ставровецький. – Рахманов, 1619. – 181 арк.

7. Криса Б. Від риторики до нормативної поетики. XVII-XVIII століття / Б. Криса // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХІХ. Праці Філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 16-28.

8. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII-XVIII століть / Б. Криса. – Львів : Свічадо, 1997.

9. Маслов С. И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность : опыт историко-литературной монографии / С. И. Маслов. – К. : Наукова думка, 1984. – 243 с

10. Мелих Б. Проповідь Кирила Ставровецького на Благовіщення / Богдана Мелих. – Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 27 [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/3858/1/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%86%D0%94%D0%AC%20%D0%9A%D0%98%D0%A0%D0%98%D0%9B%D0%90%20%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%9D%D0%9A%D0%92%D0%86%D0%9B%D0%86%D0%9E%D0%9D%D0%90%20%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%92%D0%A0%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%A6%D0%AC%D0%9A%D0%9E%D0%93%D0%9E.pdf>

11. Павленко П. До питання про ад і пекло / П. Павленко // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 20. – С. 24-31.

12. Пилявець Л. Гуманістичні тенденції в поглядах на людину й суспільство Кирила Транквіліона-Ставровецького / Л. Пилявець // Європейське Відродження та українська література : XIV – XVIII ст. / ред. О. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 175–193.

13. Сироїд Д. Різдвяні проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького: досвід прочинання / Д. Сироїд // Біля джерел українського бароко : [збірник наукових праць / редкол. : Ярослав Гарасим, Микола Ільницький, Богдана Криса [та ін.] ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Катедра укр. л-ри ім. акад. М. Возняка. – Львів : Свічадо, 2010. – С. 178–188.

14. Трофименко Т. Релігійні конверсії кінця XVI – початку XVII ст. і творчість Кирила Транквіліона Ставровецького / Т. Трофименко // Біля джерел українського бароко : [збірник наукових праць / редкол. : Ярослав Гарасим, Микола Ільницький, Богдана Криса [та ін.] ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Катедра укр. л-ри ім. акад. М. Возняка. – Львів : Свічадо, 2010. – С. 164–177.

15. Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. І. Апокрифи старозавітні: репринт видання 1896 р. – Львів : 2006. – 512 с.

Стаття надійшла до редакції 2 листопада 2016 року